

4P
A28

P-y

1417/—

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310692

АДАМЧУК Наталя Володимирівна

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАЗВ ХИЖИХ ТВАРИН В РОСІЙСЬКІЙ
МОВІ ДОНАЦІОНАЛЬНОГО ПЕРІОДУ /В ЗІСТАВЛЕННІ З УКРАЇНСЬКОЮ/

Спеціальності 10.02.01 - російська мова
10.02.02 - українська мова

Автореферат дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата філологічних наук

А.П.

Київський педагогічний
інститут ім. О.М.Горького
БІБЛІОТЕКА

Київ - 1993

Робота виконана в Українському державному педагогічному
університеті імені М. П. Драгоманова.

Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор Брицин М. Я.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор Туркін В. М.

кандидат філологічних наук,
доцент Волкова О. М.

Провідна установа - Одеський державний університет
ім. І. І. Мечнікова

Захист відбудеться 4 листопада 1993 р. о 14³⁰ годині.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К ІІЗ.ОІ.ОЗ в Україн-
ському державному педагогічному університеті імені М. П. Драго-
манова /252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9 /.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Українського
державного педагогічного університету.

Автореферат розіслано " 4 " листопада 1993 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради Вишневу Г. П. Вишневоцька

Актуальність теми дисертації визначається необхідністю дослідження лексики як системи в цілому, потребою усвідомлення процесів формування, становлення та розвитку терміносистеми в ході історичної еволюції російської та української мов. Значний фактичний матеріал, вагомі висновки та узагальнення з питань історії слів, їх тематичних та лексико-семантичних груп містяться у працях Ф.П. Філіна, Б.О. Паріна, С.І. Коткова, П.Я. Черних, В.В. Виноградова, О.М. Трубачова, М.Я. Брицина, Ф.П. Сорокалєтова, Г.О. Богатової та ін. Однак закономірності формування наукових номенклатур, зокрема зоологічних, у лінгвістичній літературі вивчені недостатньо.

Зоологічна термінологія привертала увагу мовознавців, праці яких були присвячені дослідженню ЛСГ назв свійських тварин /Одинцов Г.Ф., Волкова О.М., Сурайкіна Н.В./. Деякі найменування хижаків проаналізовані в етимологічному аспекті О.М. Трубачовим. Окремі терміни розглядалися у зв'язку з вивченням народних говірок /Левина Г.М., Дейниченко Н.П./. Частина назв диких тварин, зокрема хижих, аналізувалася побіжно з вирішенням загальних проблем російської та української історичної лексикології. Спеціального узагальнюючого дослідження з обраної теми в генетичному, лексико-семантичному та функціональному аспектах не було. Цим зумовлена актуальність реферованої дисертації.

Необхідність вивчення зоологічної термінології визначається й тим, що спостереження над лексикою, пов'язаною з мисливством, дає уявлення про деякі особливості господарського устрою, конкретні форми внутрішніх економічних та соціально-побутових стосунків, торговельні зв'язки з сусідніми народами, тощо.

Різні шари цієї лексики зазнавали певних змін у складі та семантичній структурі деяких понять вже на ґрунті мов окремих народностей, що виділилися з первісної східнослов'янської єдності. Аналіз ЛСГ зоонімів як систем з точки зору семантики, походження, функціонування, словотворення, вияв усіх структурних відношень між лексичними одиницями цієї сукупності найменувань сприяють вивченню історії споріднених мов, розумінню глибинних процесів формування і розвитку їх оригінальних лексико-семантичних, граматичних та стилістичних систем і разом з тим зв'язуванню типових для цих мов закономірностей. Все сказане і визначило вибір теми даної дисертаційної роботи.

Об'єктом дослідження стали однослівні та складені найменування хижих тварин родин куніцевих та собачих, зареєстровані в російській та українській мовах донаціонального періоду.

Мета роботи полягає у багатоаспектному аналізі назв хижаків як цілої системи, що сформувалася до кінця ХІІ століття.

Завдання дослідження: 1/ виявити в максимальному обсязі склад назв хижих тварин окремих родин в російській мові донаціонального періоду в зіставленні з українською, систематизувати даний мовний матеріал на основі наукової класифікації; 2/ визначити склад вказаних лексем з погляду походження; 3/ охарактеризувати особливості функціонування зоонімів в ХІ-ХІІ століттях та наступний період розвитку споріднених мов; 4/ проаналізувати найменування хижаків в лексико-семантичному аспекті, визначити системні відносини в даній ЛСТ; 5/ розглянути словотворчі та структурні особливості виявлених лексем; 6/ зіставити структурно-семантичні типи російських та українських назв хижих тварин, показати загальне та специфічне у їх складі; 7/ простежити подальшу долю зоологічних термінів на наступних етапах розвитку споріднених мов.

Методологічною основою дисертації є діалектико-матеріалістична теорія пізнання та розвитку мови, її зв'язку з історією суспільства.

Методи дослідження. У процесі вирішення поставлених завдань використовується описовий метод, що передбачає класифікацію та узагальнення фактичного матеріалу; історико-порівняльний метод, який дозволяє проаналізувати дослідження як у синхронному, так і діяхронному аспектах, визначити загальні та специфічні риси лексико-тематичної групи назв хижаків в російській та українській мовах. В окремих випадках застосовуються елементи компонентного аналізу.

Матеріал дослідження. Робота базується на фактичному матеріалі, добуту з пам'яток давньоруської, староруської, староукраїнської оригінальної та перекладної писемності різноманітних жанрів ХІ-ХІІ століть. У роботі використовувалися як опубліковані, так і неопубліковані матеріали. З опублікованих пам'яток віддавалася перевага текстам ділового характеру. В процесі аналізу лексики використовувалися дані історичних, тлумачних, діалектних, етимологічних словників російської та української мов, матеріали картотеки "Словаря русского языка ХІ-ХІІ вв." Інституту росій-

ської мови АН Росії, картотеки "Словника старосукреїнської мови XVI-XVII століть" та картотеки "Історичного словника українського язика" Б. Тимченко Інституту українознавства /м. Львів/, рукописи ЦДАДА. Відтворити історико-економічну ситуацію допомогли праці історичного характеру. В процесі дослідження враховувалися дані робіт по зоології.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що назви хижих тварин в російській мові донаціонального періоду / у зіставленні з українською/ у семантичному, генетичному та функціональному аспектах у повному обсязі визначаються вперше. У процесі порівняльного аналізу найменувань хижаків прослідковуються як загальні тенденції розвитку лексичних систем споріднених мов, так і їх оригінальні риси, встановлюються системні зв'язки лексичних одиниць даної ЛСГ.

Теоретична значимість роботи. Аналіз лексико-семантичної групи назв хижих тварин в російській мові донаціонального періоду /в зіставленні з українською/ розширює і поглиблює уяву про процес розвитку словника споріднених мов, який сформувався, в основному, до кінця XVII століття; допомагає визначити загальні та специфічні риси лексико-семантичної групи зоонімів. Матеріали та висновки, що містяться у дисертації, можуть бути використані у теоретичних працях з історичної лексикології як російської, так і української мов, у дослідженнях з історико-порівняльного вивчення споріднених мов на рівні лексики.

Практичне застосування. Матеріали дисертації можуть бути використані в лексикографічній практиці, у процесі викладання історії та порівняльної граматики російської та української мов, курсів діалектології, при читанні спецкурсів з історичної та сучасної лексикології, в роботі шкільних та вузівських лінгвістичних гуртків. Певну зацікавленість дисертаційне дослідження може становити для зоологів, етнографів та економістів.

На захист виносяться такі положення:

1. Зоологічні терміни є одним з найдревніших нашарувань російської лексики. В її складі чітко відображається загальнослов'янська та східнослов'янська спадщина. Запозичені лексичні елементи представлені в незначній кількості.

2. У російській та українській мові періоду, який вивчається, назви хижаків та їх похідні мають переважно тотожний характер, що пояснюється тісним мовним, економічним та культурним

розвитком російської та української мов на протязі всієї їх писемної історії донаціональної епохи.

3. У ЛСГ зоонімів представлені багатозначні слова, які характеризуються розгалуженою структурою парадигматичних, синтагматичних та дериваційних відношень.

4. До складу термінології, яка вивчається, входили однослівні та складені назви. Основним способом їх творення є морфологічний спосіб.

5. Подальша доля лексем, які аналізуються, різна: деякі увійшли до складу загальнонародної лексики і закріпилися як зоологічні терміни, частина з них перейшла до пасивного складу мови, окремі назви вийшли з ужитку або зберігаються лише в народних говірках.

6. Народні найменування хижаків являють собою систему назв, яка відображає історично усталені відношення людей до диких тварин і визначає рівень пізнання їх властивостей на тих чи інших етапах розвитку мови.

Апробація роботи. За матеріалами дисертації були прочитані доповіді на звітно-наукових конференціях викладачів Миколаївського державного педагогічного інституту /1991, 1992, 1993 р.р./, регіональних наукових конференціях "Вивчення творчої спадщини проф. Г.О. Винокура" /Київ, 1991р./ і "Актуальні проблеми мовознавства у світлі праць В.О. Ларіна та Ф.П. Філіна" /Київ, 1993р./, Основні положення дисертації викладено у п'ятих роботах.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків, додатку, списку літератури та використаних джерел.

ЗМІСТ РОБОТИ.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її провина, теоретична та практична цінність, визначаються мета та завдання дослідження, дається загальна характеристика джерел лексики, яка аналізується, та методів вивчення зоологічної термінології, аргументується необхідність вияву окремих ЛСГ.

Увага до лексико-семантичних процесів у російській мові донаціонального періоду не випадкова. Давньоруська писемність з її різноманітними жанрами збагатила лексичну скарбницю споріднених мов і заклала фундамент їх основного словникового фонду. У XV-XVII ст. формуються початки національного наукового та побутового словника, відбувається відбір виразних слів у загальнонародний лек-

сикон, збільшується склад нейтральних лексичних одиниць.

Необхідність вицілення окремих тематичних і лексико-семантичних груп слів у мові була обґрунтована у працях Ф.П. Філіна, О.О. Потебні, М.М. Покровського, В.В. Виноградова, Д.М. Шмелёва. Характерними рисами будь-якої ЛСГ є загальні категоріальні, валентні, іноді дериваційні ознаки, які знаходяться у певних логіко-семантичних відношеннях. Наявність найменування з родовим значенням – одна із головних рис лексичної сукупності. Протягом століть у мові відбувався певний відбір: з кількох родових або видових назв як узагальнюючі закріпилися ті, що були найбільш частотні і мали значну кількість похідних.

У першому розділі – "Загальні найменування диких тварин та назви представників родини кунцевих у російській мові донаціонального періоду" – аналізуються загальні зоологічні терміни, які стосувалися хижаків взагалі, видові назви тварин родини кунцевих, їх похідні та складені найменування, до котрих вони вх дили. Простежується семантичний розвиток таких лексем, як звірь, хыль – никъ, животина, тварь, куна, куница, барсук, выдра, горностай, ласка, веприца, норка, росомаха, соболь, дохорь.

Загальні назви звірь /звирь/, хыльникъ, животина, тварь та їх похідні зафіксовані в російських та українських пам'ятках писемності як полісеманти. Уже у давньоруський період вони набувають переносного конотованого значення, яке характеризує соціально-психологічний тип людини і з часом стає традиційним.

Назви хижих тварин родини кунцевих порівняно повно представлені давньоруськими, староруськими та староукраїнськими пам'ятками писемності. За походженням назви хижаків представляють найдавніший шар лексики, в основному, праслов'янського характеру.

Доля родових найменувань куна і куница у споріднених мовах склалася по-різному. У давньоруський період до активного словника східних слов'ян відносилася лексема куна, праслов'янського походження. Вона належала до полісемантів. Поряд з первинним значенням – "хижа тварина з цінним хутром" – слово куна мало кілька вторинних значень: "хутро куницї", "м'ясо відповідної тварини", "податкова натуральна одиниця або її грошовий вираз". Воно було стрижневим у ряді словосполучень, спостерігалось у складі давніх фразеологізмів: куны истые, куны гостиные, куна судная, куна перекладная, куны закладные, куны скотничии, куны съ пашни, куны черные, куны ветхие, куны старые, куны тверские; до кунь, искати

кунъ, не имати кунъ. что кунъ, то в калите, не в дорогих кунах та ін. Від основи кун- утворилося багато похідних, зафіксованих російськими та українськими пам"ятками писемності різноманітного характеру: кунка, куночка, кунное, покунное, кундикъ, кунинный. У XVI ст. зоонім куна переходить до пасивного складу словника і продовжує функціонувати у народних говірках.

Лексема куниця утворена від основи кун- на східнослов"янському мовному ґрунті. У XV-XVI століттях вона витіснила з активного словникового фонду граматичні форми куна, кунъ з аналогічною семантикою. У російській та українській мовах періоду, що вивчається, слово куниця зафіксовано як полісемант. Цей зоонім входить до різноманітних складених назв: рос. куница соборная, куница выводная, куница мировая, куница свадебная, куница благословенная, куница закладная, куница явленная съ грамотою, куница зборная шерстію, куница съ оборокомъ, куница вдовья; укр. куница девочая, куница змирская, куница пашенная, куница поемная, куница шерстю, куница варна, куница выводна та ін. У діловій писемності XV-XVII століть репрезентується ряд афіксальних похідних від основи куниц - /куниченко, куничешко, полкуницы, куничникъ, безкунично/. Тотожність значень субстантива куниця та його дериватів у споріднених мовах безсумнівна. Куниця як назва хижої тварини закріпилося в сучасних російській та українській літературних мовах як загальноживане слово і зоологічний термін.

Аналіз видових назв барсук, выдра, горноста́й, ласка, левърица, росомаха, соболь, дѣхорь дозволяє зробити припущення, що у лексичній системі давньоруської мови значною мірою збереглася праслов"янська спадщина. Так, до загальнослов"янських слів відносяться найменування выдра, вѣдрица, норка, дѣхорь. Підтримуючи гіпотезу С.М. Трубацова, зооніми ласка та росомаха вважаємо слов"янськими утвореннями за мотивами "абу.

Початність у пам"ятках російської та української мов донаціонального періоду неслов"янських назв тварин пояснюється тісними економічними та культурними зв"язками давньої Русі з сусідніми народами, міжмовними контактами. Так, слова соболь та барсук є запозиченнями з тюркських мов, горноста́й -, можливо, з германських.

Аналізовані лексеми широко представлені у споріднених мовах періоду, що вивчається. Вони фіксуються у пам"ятках різноманітного характеру.

Всі зооніми лексико-семантичної мікрогрупи назв хижаків

родини куніцевих - полісеманти. Первинне їх значення - "хижа тварина з цінним хутром". Вторинне - "хутро, шкурка тварини" - виникло шляхом метонімічного переносу з назв відповідних хижаків. При найменуванні шкурки тварин мало вагу визначення гатунку хутра за кольором, часом та місцем добування звіра, видом та ступенем обробки шкурки, її розміром, тощо. Деякі уточнення, які містяться в однослівних назвах, передаються за допомогою суфіксів зі зменшувально-зневажливою семантикою, префікса недо- зі значенням недостатності порівняно з якою-небудь нормою та афіксоїда пол-: соболишко, недособоль, недособолек, недособолишко, розсочаченець, норченко, выдренко, выдришко, пол-барсука. У складені найменування хутра /переважно, бінарні/ входили слова, які уточнювали суттєві ознаки шкурки: горностай, белый, соболь одинач, соболь в козках, козишний соболь, выдры плохие, куницы деланные, росомаки вешние, соболи сургутские, розсомака бес передних лап.

Грунтуючись на значенні "хутро, шкурка тварини", у деяких лексемах за допомогою функціонального переносу розвивається семантика "податкова натуральна, а потім грошова одиниця": соболь, полгорностай, куница, куна, веверица. У двох останніх назвах виникло ще більш абстрактне значення - "гроші". У східнослов'янських мовах ці слова зберегли лише первинну та першу вторинну семантику.

До синонімічних рядів, які були характерною ознакою тематичної групи найменувань представників родини куніцевих, входили не лише однослівні, а й складені назви: соболь, соболь одинач, добрий соболь, середний соболь, плохой соболь, соболь в козниках, козишний соболь, соболь в пластах, соболь впаре, пишний соболь, выходной соболь. Синонімічність доповнювалася фонетичною та словотвірною варіативністю: дѣхорь, дохорь, дохорькъ, тхорь, хорькъ, хорь; ласка, ласица, ластица, ластка, ластовица, ласточка.

Омонімія назв виникла внаслідок по-перше, розпаду полісемії, по-друге, сплутування схожих за звучанням назв, по-третє, на основі подібності зовнішніх ознак, звичок, способу життя тварин: ласточка - "ласка", "пташка ластівка"; ласица - "ласка", "тхір", "ящірка"; веверица - "ласка", "горностай", "білка"; язвець - "борсук", "крізь", "засць", "тушканчик"; елур - "куница", "кішка".

В антонімічні відношення могли вступати найменування тварин /переважно, складені/ у вторинному значенні "хутро, шкурка", де основою протиставлення стали вказівки на якість хутра і також деякі додаткові характеристики шкурки: горностаи зимние - горностаи

вешние; соболь одиначь, соболи ростные, соболи добрые - соболи плохие, соболи битые, соболи голые, соболи вешние, соболи драные, недособоль; выдры больше - выдры малые; норки ростные - норки плохие, норченко; розсомака - розсомаченец; выдра - выдерка, выпренок, копленок.

Значення слів та їх похідних даної мікрогрупи в російській та українській мовах тотожні, про що свідчать різноманітні пам'ятки писемності розглянутого періоду. Відсутність у ряді випадків деяких лексем / у староукраїнській мові ХІУ-ХУ століть зафіксовані не всі назви куніцевих / не свідчить про якусь паузу в уживанні апелятивів. Доказом їх функціонування є широке використання зоонімів у складі власних назв: село Соболещин, прізвище Росомак, ім'я Горноста́й.

Похідні від аналізованих лексем у переважній більшості утворені за допомогою афіксальної деривації. Так, субстантиви з пестливо-здрібнюю, зневажливо-здрібнюю та збільшуваною семантикою утворилися суфіксальним способом: соболек, норченко, выдришко, розсомаченец, горноста́йин, укр. тхорик.

Внаслідок призначення до основ кун-, кунич-, собо́л'- морфем -ник- та -чик- утворилися назви осіб за родом діяльності: кунчикъ, куничникъ, собольникъ, собольщикъ. Назви самок тварин та їх малят виникли аналогічним шляхом за допомогою цілого ряду дериватів: собо́лиха, собо́люшка, вы́дренок, укр. собо́ля, тхоре́ня.

Основи окремих найменувань увійшли в складні слова: куно-имець, кунолюбєць, кунолюбє. Деякі лексеми та їх похідні стали стрижневими у ряді складених назв: собо́линая казна, вешний собо́ль, собо́ль с черно́ю мочко́ю.

Більшість проаналізованих нами лексем закріпилася як загальноживані слова та зоологічні терміни, але деякі з них внаслідок екстралінгвістичних та власне лінгвістичних факторів вийшли з активного складу російської та української мов. Оскільки хутровий промисел утратив свою актуальність у пізніші часи і багато явищ економічного та соціального життя торинало в глибину віків /собо́льщикъ "завідуючий собо́линою казною", горноста́льные де́ньги "грошовий збір замість натурального податку"/, розгалужена термінологія найменувань тварин, особливо в значенні "хутро відповідної якості", не була такою необхідною. Фонетичні та словотворчі зміни, яких зазнавали зооніми, були пов'язані з удосконаленням структурних відносин у мовній системі /орноста́й, собо́льщиц-

кий, соболенъ, дъхоръ/. Лексеми куна, язвець /барсук/ виявилися неконкурентноспроможними. Вони перейшли до складу пасивної лексики. Туди ж потрапила деяка кількість фонетичних та словотворчих варіантів слів, які досить активно функціонували до ХІІІ століття /горностать, ластица, ластка/.

У діалектному мовленні синонімічні та варіантні ряди назв представників родини кунцевих значно поповнюються. До синонімів належать особливі національні утворення/ в основному мотивовані/ та мовні запозичення: рос. хорек, хорь, бэдох, красик, зверек, дикая кошка, черногруд, хорсук, солонгой, колонок, шешок, кърна, илька.

У другому розділі дисертації - "Найменування хижих тварин родини собачих у російській мові ХІ-ХІІІ століть /у зіставленні з українською/" розглядаються лексеми песъ, собака, гриць, сука, кобель, песецъ, волкъ, бирюкъ, лись /лиса, лисица/ корса/о/къ, шакаль та їх похідні.

Більшість назв тварин цієї родини була успадкована російською та українською мовами з праслов'янського мовного фонду /песъ, гриць, сука, песецъ, волкъ, лись /лиса, лисица/. Серед слів даної групи зафіксована і власне російська назва - кобель. Запозичення займають серед розглянутих лексичних одиниць незначне місце /турк. собака, бирюкъ, корсакъ, іран. шакал/.

Найменування песъ, собака, сука, песецъ, волкъ, лисица в російській та українській мовах були полісемантами. Їх первинне значення - "вид тварини роду собачих", вторинне - "хутро, шкірка тварини". Останнє утворилося на основі метонімії. Воно мало, в основному, додаткову семантику - "хутро як вид податку, як товар".

Необхідні уточнення ознак хутра містилися у спеціальних однослівних та складених найменуваннях. У останні частіше всього входили слова, які характеризували колір, особливості забарвлення, ступінь розвитку волосяного покриву, місце мешкання, час добування, ступінь цілості шкірки, її розмір: лисица чернобурая буртасская, лисица красная блодудатая, лисица крестовка, лисица бурая сизодущатая недошлая, лисица калмацкая плоская, лисиченко красное с лапы без хвоста, лисица рослая та ін. Однослівні назви за допомогою зменшувально-зневажливих суфіксів та префікса недо- зі значенням недостатності передавали семантику "шкірка тварини невисокої якості." У свою чергу вони могли доповнюватися уточненнями, зазначеними вище: песчишко, непесосох, непесчишко;

лисицешко, лисиченко, лисенко, лисишко, недолисоць, недолись,
лисенко драное, лисиченко буре, недолисенко калмытний, недолиси-
ченко красное с лапами і т.д.

Лексеми песь, собака, сука, кобель, волк, бирюк, лис, лиса, лисица, шакал у писемних пам'ятках досліджуваного періоду дістать негативну конотацію при використанні їх в образному значенні для характеристики соціально-психологічного типу людини: волк - "грабіжник", "жорстока людина", "сріболобець", "еретик", "противник християнського вчення", лис /лиса, лисица/ - "хитра людина", "лицемір" та ін.

Деякі розглянуті слова мали ряд додаткових значень, які розвинулися на основі метафоричного та функціонального переносу /волк "хвороба шкіри", "дика гілка", лиса "знаряддя покарання грішника"/. Внаслідок розпаду полісемії вони перейшли до розряду омонімів і досі функціонують в російських та українських народних говірках.

Для мікрогрупи слів - назв хижаків родини собачих були характерні синонімічні відносини. До синонімічних рядів могли входити одностовні та складені найменування, описові конструкції: волк, бирюк, лютый зверь, босый волк; шакал, сын плача, волчок малый; рос. лисица, корсак, Лисица Захарьевна, курятница, лестуха, лизунья, блинница, обманщица, старая воровка; укр. лисиця, огник; рос. пес, собака, гриць, кобель; укр. пес брешник, пес домовой, пес лисицний, пес, собака та ін. Останні субстантиви в українській писемності XIV-XV ст. виступають як абсолютні синоніми і функціонують паралельно, проте у творах високого стилю та конфесіональному жанрі переважав лексема пес / у переносному значенні/. У діловій писемності XVII ст. зафіксовано кілька синонімічних назв молодих песців, які збереглися до цього часу в народних говірках: копанець, норник, крестовик. Синонімічні відносини були властиві проаналізованим лексемам і у вторинних значеннях: рос. лисица выходная, лисица рослая, укр. лисица добрая, лисица цудна, лисица виправна; волк мысленный, волк разумный. Синонімічні ряди назв, які аналізуються, значно багатші у народному мовленні. До них можуть входити запозичення /толька, хоба, караган/, діалектизми /рос. кормилка, переярок, укр. дрібнак, флул/, професіоналізми /огневка, норник, крестоватик/, "заборонні" імена /овчатник, зверь, серы, хвостуха/, фольклорні слова /кумушка, куманек, лисафья/, дитячі слова /аука, вова/ . Виникнення назв тварин в народних говірках і професіональному мовленні мисливців обумовлене виділенням

людиною зовнішньої чи внутрішньої ознаки /часто того та іншого/, яка характеризує конкретне створіння. Такі найменування переважно мотивовані: перестарок, полярк, переларк, переляр, перелеток, перелёт, перелётш, матерый, переток, перетока /вказівка на зік вовка/; копанець, ножник, крестоватик, голубець, рослопесець /копір, вік, якість хутра песця/. Як антоніми відносно до протиставлення якісне-н якісне хутро можна розглядати, очевидно, пари песець - недопесокъ; лиса /лисица/ - недолисокъ /недолись, недолиска/.

Окремим зоологічним термінам властиві словотворчі та фонетичні варіантні ряди, наприклад: рос. лисъ, лиса, лисица, лиска, лисонька; лисицишко, лисиченко, лисенко, лисишко; недолисокъ, недолись, недолиска, недолисенко, недолисишко, недолисиченко; корсакъ, корсокъ; укр. лисица, лисиця, лись, лись, лишка, льшка, лиска, лисичка, лисиченко.

Екзотизмами в російській та українській мовах досліджуваного періоду були назви вовка - луппа, лыкас, лоупе. Лише в українській діловій писемності зафіксований полонізм масмурокъ у значенні "хутро чорної лисиці".

Проаналізовані лексеми у двох споріднених мовах мали переважно тотожні значення. Відмінності у їх семантиці досить незначні. Так, російському волкогонъ "мисливська собака, яка полює на вовка", відповідає українське волкогонъ - "мисливець, що полює на вовків та інших хижаків".

Основний засіб утворення похідних від назв живих тварин реду собак як в російській, так і українській мовах - афіксальний. Староруська мова оперувала при цьому великою кількістю суфіксальних морфем з оцінювальною семантикою /песик, песичишко; волчонокъ, волчокъ/. У результаті приєднання до відповідних основ суфікса особи - ник - утворилися назви, пов'язані з професійною діяльністю людини - лисяникъ, лисичникъ. Основи волк- /вовк-/, лис-, лисиц- увійшли до складних слів та складених найменувань /рос. волкопраще, волкограци, волкохищникъ; Волчий Хвостъ, босый волкъ, лисьи поля, укр. волкогонъ, волковья, вожькодав, Засядьволченко, Убийвовкъ, лисица гора та ін/.

Подальша доля проаналізованих термінів виявилася неоднаковою. У процесі історичного розвитку мови функціонування окремих лексем ознавало змін. Так, на протязі досліджуваного періоду в російській мові паралельно використовувалися варіанти лись, лиса, лисица, в українській - лись, лисица /лисиця/, лишка. У сучасній

російській літературній мові слово лис є застарілим, субстантив лишка існує в українських говірках. Назви хутра, шкурок невисокої якості з префіксом недо – та здрібноло – презирливими у своїй семантиці суфіксами не закріпилися в російській мові, хоча ще в XIX столітті вони функціонували як діалектизми та професіоналізми. Деякі деривати стилістично обмежуються /волчиха, волчий, кобель, сука, пес/. Залишки існування зоонім гриць, можливо, виявляються у діалектному хрыч. Більша частина досліджених лексем зберігається в сучасній зоологічній термінології. Паралельно вони функціонують як загальнонародні слова.

У висновках сформульовані загальні підсумки вивчення зоологічної термінології /на матеріалі назв хижих тварин родин куніцевих та собачих/ в російській мові донаціонального періоду / в зіставленні з українською/.

1. Формування наукової термінології російської та української мов почалося ще у давньоруську добу. Наступний період у розвитку споріднених мов характеризувався процесом становлення зоологічної номенклатури, який закінчився, в основному, до кінця XIII століття. Проаналізована лексика відзначається різноманітністю та багатством. Вона відображає деякі сторони соціально-економічного устрою та культурно-побутових стосунків росіян та українців.

2. Розвинута давньоруська писемність свідчить про те, що в лексичній системі давньоруської мови добре збереглася праслов'янська спадщина. Досліджена зоологічна термінологія сформувалася на її ґрунті /куна, выдра, веверка, дохорь, норка, ласка, можливо, росомаха; пес, /песец/, сука, волк, лис/. Тільки у давньоруській мові зустрічається, можливо, спільнослов'янське слово гриць на позначення собаки. Східнослов'янське утворення куница виникло в результаті афіксальної деривації. До власне російського лексичного фонду належить термін кобель. Внаслідок розвитку соціально-економічних відносин, налагоджених торговельних зв'язків з різними країнами та міжмовних контактів російська мова засвоїла деяку кількість лексем з інших мов. Найчастотнішими серед них є тюркізми /барсук, бироук, соболь, собака/. Російська та українська писемності фіксують слово серностаї германського походження та іранське шакал. У цілому запозичені слова у проаналізованій терміносистемі займають незначне місце.

3. Розглянуті назви хижих тварин у російській та українській мові періоду, що вивчається, були полісемантами. Вони характе-

ризувалися складною структурою парадигматичних, синтагматичних та дериваційних відношень, які збереглися, в основному, і в сучасну епоху. Певні системні відношення між проаналізованими лексичними одиницями виявляються в тому, що окремі назви виникають внаслідок вторинної семантизації слів, які уже функціонували у мові. Так, найменування хутра утворилися переважно шляхом метонімічного переносу назв відповідних тварин /вони представлені, в основному, в пам'ятках ділового характеру/. Крім семантичної трансформації зооніма у первинному значенні, відзначаються такі способи утворення аналогічних дериватів: за допомогою 1/ граматичної форми множини субстантива / соболи, горностаї, волки, песці /, 2/ суфіксальних та префіксальних похідних /недокунь, пол-барсук, лисицишко/. У складені найменування хутра, які включають два і більше лексичних елемента, входять слова, що уточнюють деякі ознаки шкірки: ступінь цілості та обробки, характер волосяного покриття, час, місце добування та мешкання, вік, колір, розмір: рос. соболь Еь козкахъ, вытерки плохие, норки ростлые, лисица чернобурая бурутасская; укр. лисица цудная, лисица выправная, лисица рослая, лисица добрая, лисица чиненная. Частково ці відомості могли міститися і в однослівній назві /кошленок/.

Ряд інших вторинних значень, в тому числі і переносних, переважно zostалися функціонувати в сучасних російській та українській мовах / у їх письмовій та усній формах /, деякі з них стали сприйматися як омонімія. Омонімія окремих найменувань виникла внаслідок розпаду полісемії та в результаті устанавлювання носіями мови схожих рис між істотами, істотами і предметами /на основі метафори або функціонального переносу/, наприклад: рос. бурень - "вовк", "борсук", "ведмідь", "фантастична істота", "відлюдник"; укр. воля, воля - "гілка ялини, що росте вниз", "залізна підставка на кухні".

4. Морфологічна та фонетична варіантність багатьох лексем пояснюється тим, що досліджена ЛСГ знаходилася у процесі становлення, результатом якого стало освоєння носіями мови лексичних одиниць та відбір серед численних звукових і словотворчих варіантів оптимального найменування з погляду його відповідності лексико-граматичній мовній системі, див., наприклад, ряди: /горностаї, горносталь, орностаї; дхорь, дохорь, дохорькь, тхорь, хорь, хорькь; ласка, ластка, ластовица, ласина, ластича, ласточка.

5. Синонімічні відносини були властиві багатьом проаналі-

зованим словам /пес, собака, гриць; барсук, язвєц; волк, бирюк, лютый зверь; плехой соболь, вешний соболь, голый соболь, драный соболь, худой соболь, недособоль./.

Збільшення синонімічного ряду в народних говірках - наслідок проникнення запозичень та виникнення назв на основі існуючих, яке пов'язане з виділенням якої-небудь ознаки, як правило, мотивованої: рос. хорек - бадях, красик, черногруд, дикая кошка, вогучий зверь, солонгой, колонок, илька, шешок; волк - серко, овчар, перестарок, перелярок, перелеток; укр. вовк - сірко, дрібак, флуд.

Кількість найменувань у синонімічних та варіантних рядах залежить від широти розповсюдження, господарської придатності та цінності тварини. З кількох родових або з числа видових назв як узагальнюючі закріпилися ті слова, які мали найбільшу частотність вживання і характеризувалися наявністю великої кількості похідних /звір, куниня, собака./.

Деякі з назв тварин у значенні "хутро відповідної якості" вступали в антонімічні відношення: недособоль - соболь опинєць; розсомєха - розсомаченєць та ін. Можливе було протиставлення зооніму в переносному значенні з вказівкою на соціально-психологічний тип людини іншої лексики з протилежною семантикою, наприклад: волк - свца.

6. У двох мовах, лексики яких порівнюється, спостерігається синхронна та діахронна тотожність назв хижих тварин та їх похідних. Вона обумовлена спільним походженням зоонімів та подібністю лексичних систем мов. Проте деякі факти семантичного, функціонального та дериваційного плану свідчать усеж про оригінальність лексико-граматичних систем російської та української мов. Національна своєрідність лексичних одиниць найбільш повно виражається в діалектному мовленні. Фіксація у староруських пам'яток більшої кількості слів - назв хижих тварин /особливо у вторинному значенні/, ніж в староукраїнській писемності, пояснюється тим, що, по-перше, промісел хутрового звіра на Україні, де степова зона переважала над лісовою, не займав такого важливого місця в економічному та соціально-побутовому житті українців, як у росіян; по-друге, з огляду на специфічні кліматичні умови деякі види тварин були відсутні на Україні і надходили туди тільки як хутро; по-третьє, реєстрація лексичних одиниць староукраїнського періоду здійснювалася переважно за пам'ятками ділового характеру. Відсутність деяких апелютивів не свідчить про паузу в їх уживанні -

більшість із них зафіксована у складі власних імен.

7. Розвиток ЛСГ назв хижих тварин як частини словотворчої системи російської та української мов визначається взаємодією власне лінгвістичних /формально-семантичні обмеження/ та екстралінгвістичних факторів /значимість тварин в житті носія мови/. Основним способом словотвору для досліджених лексем є морфологічний спосіб. Різниця в словотворенні зоонімів на позначення хижих тварин двох споріднених мов обумовлена власне національними рисами, які притаманні дериваційній системі конкретної мови.

8. Подальша доля проаналізованих слів /у деяких випадках окремих значень/ простежується за матеріалами лексико-графічних видань ХІІІ-ХХ століть. Встановлено, що частина наїменувань виходить із активулексичного фонду і переходить до розряду архаїзмів /куна "натуральна податкова одиниця", "гроші"; куница "певна плата"/. Внаслідок обмеження сфери використання, окремі терміни вживаються лише в народних говірках /недокунь, ведерница, язець/ або як професіоналізми /собольник, лисичник/. Деякі номінативи та складені найменування мого були втрачені /дубайжениць, гриць, елур, горностальные деньги, соболиная казна/, певна кількість досліджених зоонімів зазнала різноманітних змін на семантичному, фонетичному та словотворчому рівнях /дѣхорь - сучасне: хорек; куница "плата за наречену" → "весільний обряд"; недокунеть "про неакісне хутро" → "про певну людину" та ін./. Проте переважна більшість розглянутих лексем закріпилася в сучасній російській та українській мовах як загальнонародні слова та зоологічні терміни.

Спостереження за ЛСГ назв хижаків дає багатий матеріал для дослідження історії російської та української мов, вивчення формування та розвитку їх оригінальної лінгвістичної системи і разом з тим визначає для споріднених мов типові закономірності.

За матеріалами дисертації опубліковані такі роботи:

1. Використання зоонімів як особових імен // УІ республіканська ономастична конференція. Тези. - Одеса, 1990. - с.3-4.

2. Зоологічна термінологія у фантастичних творах братів Стругацьких // Всесоюзна наукова конференція, присвячена проблемам наукової фантастики. Тези. - Миколаїв, 1991. - с. 74-75.

3. Досвід опису семантичної та словотворчої структури ЛСГ назв хижих тварин в російській мові донаціонального періоду // Вивчення творчої спадщини професора О.Г. Винокура. Регіональна наукова конференція. Тези. - Київ, 1991. - с. 14.

4. З історії давньоруських зоонімів куна та куниѡа в російській мові /у зіставленні з українською / // Актуальні проблеми мовознавства у світлі праць В.О. Ларіна та Ф.П. Філіна. Регіональна наукова конференція. Тези. - К., 1993.

5. Історія слів куна та куница в російській мові / у зіставленні з українською / // Рукопис депонований в ДНТБ України - № 1048 - Ук 93 від 26 травня 1993р. - 29 с.

Підписано до друку 9.09.1993р. Об.О, 9. Формат 60х84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 100. Зам. 280. Безплатно.
Дод. УДПУ ім. Драгоманова, Кі"в, Пирогова, 9/.